

HOE VINDEN WE ZELF DAT HET GAAT?

Tobias Wouters

1 INLEIDING

In december 2024 verscheen het boek *Laatste man* van Stijn Franken. De eerste van drie redenen voor het schrijven van zijn boek is blijkens de inhoud ervan dat hij bemerkt dat veel onwetendheid bestaat over het vak van de strafrechtadvocaat, over de positie of de rol en de verantwoordelijkheden van de advocaat. Die onwetendheid, die volgens Stijn ook bij rechters, officieren van justitie en politiemensen bestaat, leidt af en toe tot onbegrip.¹ Deze observatie is een minder hoopvolle dan die van Marc Groenhuijsen jaren eerder, toen hij optekende dat gemeengoed is dat een goede verdediging in strafzaken het algemeen belang dient en dat de partijdigheid van de rolvast advocaat even spreekwoordelijk is geworden als de onpartijdigheid van de rechter.² Of eenstemmigheid over de partijdigheid van de rolvast advocaat nog steeds in volle omvang bestaat, waag ik te betwijfelen. Voorbeelden uit de praktijk impliceren het bestaan van een beeld van de advocaat als ethisch minimalist.

Oorzaken voor het ontstaan en blijven bestaan van dat beeld kunnen evenwel niet enkel buiten de eigen gelederen worden gezocht. In deze bijdrage neem ik de stelling in dat de strafrechtadvocatuur zich te weinig bezighoudt met gedragsrechtelijke vraagstukken – kritiek die de strafrechtadvocatuur vaker voor zijn voeten geworpen heeft gekregen.³ Het gevolg daarvan is in de eerste plaats dat de beroepsgroep ogenschijnlijk gedachteloos achter tuchtrechtelijke ontwikkelingen

1. A.A. Franken & M. Smilde, *Laatste man. Over schuld straf en sterfelijkheid*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Lux 2024, p. 10-11.
2. M.S. Groenhuijsen, 'Evaluatie van afgesloten strafzaken en de offensieve rol van de strafbalie', *DD* 2006/32, p. 483.
3. Bijvoorbeeld F. Jensma, 'De strafadvocaat loopt grote risico's, en de collega's kijken weg', *NRC* 6 januari 2023, H. Nelen, 'Wanneer de advocaat het lachen vergaat. Enkele overpeinzingen over verwijtbaar gedrag van advocaten en de reactie hierop', in: Th.O.M. Dieben, J.I.M.G. Jahae & P.T.C. van Kampen (red.), *Advocaat(-generaal). Liber amicorum Taru Spronken*, Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 119-128 en P. van der Kruijs, 'Een zelf kritische blik', in: Th.O.M. Dieben, J.I.M.G. Jahae & P.T.C. van Kampen (red.), *Advocaat(-generaal). Liber amicorum Taru Spronken*, Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 319-330.

aanloopt. In de tweede plaats vergroot deze houding het risico dat het beeld dat de maatschappij heeft van (het gedragsrechtelijk kompas van) de strafrechtadvocaat, verslechtert. Aan de hand van een recent tuchtrechtelijk voorbeeld zal ik de gedragsrechtelijke kwetsbaarheid van de strafrechtadvocatuur nader illustreren, om vervolgens tot de conclusie te komen dat de beroepsgroep zijn positie kan versterken met behulp van een document waarvan onder andere Stijn de opsteller is geweest.

2

ETHISCH MINIMALISME

Nadat Peter R. de Vries op 6 juli 2021 op klaarlichte dag wordt vermoord in de Lange Leidsedwarsstraat in Amsterdam, schrijft de oud-directeur van het Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie (NIFP) Erik Heijdelberg een opiniestuk waarin hij pleit voor een drastische verandering in de bestrijding van de georganiseerde criminaliteit. In dit betoog stelt hij, haast *en passant*, dat 'delen van de advocatuur' die jonge, zeer gewelddadige criminelen bijstaan, in woord en beeld aansluiten bij de cultuur van hun cliënten. Dure auto's, horloges en Italiaanse maatpakken ademen een cultuur van *consiglieri*, adviseurs van de maffia. Daarbij, zo betoogt Heijdelberg, ademen sommige advocaten de sfeer van een gezamenlijke strijd met hun cliënten *tegen* de rechtsstaat, eerder dan het in stand houden daarvan.⁴

Ook anderen blijken die mening te zijn toegedaan. Zo schrijft Pieter van der Kruijs, oud-advocaat en oud-voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Strafrechtadvocaten (NVSA), kort daarop in een opiniestuk dat 'met name de Randstedelijke advocatuur als het ware het legale verlengstuk vormt van de ongekend zware criminelen.'⁵ Het is niet de eerste keer dat Van der Kruijs fel van leer trekt tegen zijn voormalige beroepsgroep. Eerder stelde hij dat in de verdediging van verdachten 'ethische grenzen worden overschreden'⁶ en dat 'iets echt mis is met het morele besef van de strafrechtadvocatuur.'⁷

Die kritiek vindt ook zijn weg naar de rechtszaal. Zo liet een officier van justitie, in een strafzaak waarin twee verdachten werd verweten dat zij een kleine 60 kilogram cocaïne hadden vervoerd in de verborgen ruimte van een bestelbusje, tijdens één van de pro formazittingen de volgende uitspraak optekenen:

4. E. Heijdelberg, 'Het is een kwestie van tijd voordat de eerste officier van justitie of rechter vermoord wordt', *NRC* 25 juli 2021.
5. P. van der Kruijs, 'Richt systeem van strafrecht in op nieuwe werkelijkheid', *NRC* 10 augustus 2021.
6. <https://www.mr-online.nl/pieter-van-der-kruijs-over-het-overschrijden-van-ethische-grenzen/> (laatste bezocht op 8 februari 2025).
7. M. Fogteloo & A. Smolders, 'Rambo's met aktetas', *De Groene Amsterdammer* 9 september 2020.

'Wij hebben te maken met grote organisaties, criminele organisaties die lijken op legale organisaties. Een criminele organisatie heeft ook een juridische afdeling. Die afdeling moet ervoor zorgen dat degene die spelers zijn niet teveel over elkaar en over hun directe contacten zeggen en al helemaal niet over hun directe opdrachtgever.'⁸

Drie stevige verwijten, afkomstig van personen die nauw bij de strafrechtspleging betrokken zijn of waren. De waarde van deze voorbeelden zit niet zozeer in het concrete geval en evenmin in de vraag of Heijdelberg, Van der Kruijs en de desbetreffende officier van justitie het bij het juiste eind hebben. De waarde moet vooral worden gezocht in het beeld dat zij oproepen. Een beeld dat aansluit bij een verwijt dat breder binnen de maatschappij lijkt te bestaan: de advocaat als ethisch minimalist, de amorele verdediger van slechts de belangen van de cliënt. Dit verwijt kwam eerder al sterk naar voren in een tweeluik dat in 2020 in *De Groene Amsterdammer* werd gepubliceerd. In dit tweeluik, met de veelzeggende titels 'Rambo's met aktetas'⁹ en 'Dikke enveloppen voor de advocaat',¹⁰ wordt een beeld geschetst van de strafrechtadvocaat die zich bedient van redeneringen waarop de alledaagse moraal als het ware afglijdt en die ethische vraagstukken uit de weg gaat met een beroep op de kernwaarde partijdigheid.

Bij mij bestaat de indruk dat de reactie van de beroepsgroep op dat verwijt vaak wordt ingegeven door incidenten – als een dergelijke reactie überhaupt volgt. Daarbij heeft die reactie in de regel een hoog defensief karakter.¹¹ Het gevolg daarvan is dat de strafrechtadvocaat zich gemakkelijk ingraaft en verzandt in algemene uitspraken over het trouw opvolgen van regelgeving. Dergelijke reacties dragen niet direct bij aan het vinden van antwoorden op gedragsrechtelijke vraagstukken die raken aan de kernwaarde integriteit. Het is onwenselijk dat het binnen de beroepsgroep ontbreekt aan structurele bespiegelingen op het gedragsrecht en de invulling daarvan.

Voor dat gemis is een aantal mogelijke oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats bestaat consensus over centrale thema's en aspecten in relatie tot de taak en positie van de strafrechtadvocaat: dat het niet is toegestaan om getuigen te beïnvloeden en (in de meeste gevallen) het geheimhoudernummer door niet-verschoningsgerechtigde derden te laten gebruiken, roept weinig discussie of verzet op.

8. Opgetekend in Rb. Den Haag 21 oktober 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:11447, waarin de kort gedingrechter tot het oordeel kwam dat de uitlatingen van de officier van justitie onrechtmatig waren en moesten worden gerectificeerd.
9. Fogteloo & Smolders 2020.
10. M. Fogteloo & A. Smolders, 'Dikke enveloppen voor de advocaat', *De Groene Amsterdammer* 14 oktober 2020. Zie verder M. Fogteloo & A. Smolders, 'De butlers van de Zuidas', *De Groene Amsterdammer* 24 februari 2021 en I. van Domselaar, 'Een eerlijke deal? Over ethisch minimalisme in de corporate advocatuur', *AA* 2017, p. 902-910.
11. Bijvoorbeeld P. Verweijen & D. de Jonge, 'Consigliere, scusi?', *Advocatenblad* 30 juli 2021.

In de tweede plaats voorzien de Advocatenwet, de Verordening op de advocatuur (Voda), de Gedragsregels advocatuur en tuchtrechtspraak in veel antwoorden op gedragsrechtelijke vraagstukken. In de derde plaats mag niet onbenoemd blijven dat, onder de noemer van een gebrek aan zelfreinigend vermogen binnen de advocatuur, vaker de stelling is opgeworpen dat de tuchtrechter niet streng genoeg optreedt tegen advocaten die over de schreef gaan.¹² Daarmee zou de strafrechtadvocaat een weinig sterke tuchtrechtelijke prikkel kunnen ervaren om vaker stil te staan bij gedragsrechtelijke vraagstukken. Of deze gedachte terecht is, valt buiten het bestek van deze bijdrage (en is bovendien nauwelijks te onderzoeken). Cijfers geven in ieder geval het beeld van de tuchtrechter die in absolute zin in weinig gevallen tot oplegging van de zwaarste maatregelen¹³ komt. In 2023 kwamen de Raden van Discipline tot 883 tuchtrechtelijke oordelen.¹⁴ In 28 gevallen (3,2% van het totaal) werd een onvoorwaardelijke schorsing opgelegd en in twaalf gevallen (1,4% van het totaal) de maatregel van schrapping.¹⁵ Het Hof van Discipline, dat in 2023 tot 106 tuchtrechtelijke beslissingen kwam, legde in acht gevallen (7,5% van het totaal) een onvoorwaardelijke schorsing op en in elf gevallen (10,4% van het totaal) de maatregel van schrapping.¹⁶

3 KWETSBAAR

De besproken oorzaken voor het ontbreken van structurele bespiegelingen op het gedragsrecht en de concrete invulling daarvan, maken dat de strafrechtadvocaat niet dagelijks hoeft stil te staan bij gedragsrechtelijke vraagstukken. Tegelijkertijd maakt dat de beroepsgroep juist kwetsbaar: regelgeving en tuchtrechtspraak geven weliswaar antwoord op veel gedragsrechtelijke vragen, maar niet op allemaal. Dat heeft te maken met het feit dat het gedragsrechtelijk kader simpelweg gebrekkig en in sommige gevallen sterk subjectief is,¹⁷ maar bijvoorbeeld ook met het feit dat de maatschappij én het strafrecht zich altijd door blijven ontwikkelen.

Bij dit alles speelt een niet te onderschatten rol dat het zijn van advocaat een vrij beroep is en dat het vak bovendien relatief vaak in een vrij klein (kantoor-)verband wordt uitgeoefend. Daarbij komt dat de regels voor advocaten zoals opgenomen in de Voda en de Gedragsregels advocatuur voor alle advocaten gelden en niet zozeer zijn toegesneden op de strafrechtadvocatuur. Tel daarbij op dat weliswaar consensus bestaat over de uiterste grenzen van de taak en rol van de

12. K. Pijnappels & S. Dunk, 'Is de tuchtrechter te lief?', *Advocatenblad* 3 september 2019 en K. Pijnappels, 'Tuchtrechter oordeelt niet overal hetzelfde', *Advocatenblad* 3 september 2019.

13. Art. 48 lid 2 Advocatenwet.

14. Van het totaal aantal klachten vloeiden 46 klachten voort uit strafrechtzaken.

15. Jaarverslag Hof van Discipline & Raden van Discipline 2023, p. 12 (te raadplegen via www.raadvandiscipline.nl/pers/jaarverslagen/).

16. *Idem*, p. 22.

17. B. van Zelst, 'De (on)ethische advocaat', *NJB* 2020/964.

advocaat en dat de tuchtrechter slechts acteert op basis van een dekenbezwaar dan wel een klacht van een andere advocaat of voormalig cliënt, en de speelruimte die de strafrechtadvocaat gedragsrechtelijk heeft of meent te hebben is groot. Het gedragsrechtelijk vacuüm daarmee ook. Als dat vacuüm door de strafrechtadvocatuur als beroepsgroep zelf niet (transparant) wordt gevuld, dan zal het worden gevuld door (niet altijd even goed geïnformeerde) anderen, daartoe al dan niet aangezet door incidenten, 'toevallige' gebeurtenissen of uitspraken. Dat maakt de strafrechtadvocatuur een speelbal van tuchtrechtelijke uitspraken, alsmede van opinies en conclusies van derden. Daarmee loopt de strafrechtadvocatuur altijd achter de (gedragsrechtelijke) feiten aan en is zij op dat gebied zeer kwetsbaar.

Deze gedachte is allerm minst nieuw. Al in 2007 constateerde Stijn dat een aantal gedragsrechtelijke onderwerpen de aandacht van de balie verdient in het licht van maatschappelijke en strafvorderlijke ontwikkelingen. Volgens Stijn heeft de beroepsgroep bij discussies over beroepsethische kwesties enkel een gezaghebbende stem, als intern een zekere mate van overeenstemming bestaat over de invulling die moet worden gegeven aan de kernwaarden van de strafrechtadvocatuur.¹⁸ De oproep van Stijn uit 2007 heeft in de jaren daarna niet veel gevolg gekregen. In 2020 constateerde Van Domselaar in algemene zin dat 'de staat van de wetenschappelijke discussie in Nederland op het gebied van de advocatuurlijke beroepsethiek tot op heden helaas mager is.'¹⁹ In 2021 schreven Stijn en zijn oud-kantoorgenote Petra van Kampen vervolgens dat een duidelijk richtsnoer ontbreekt en dat binnen de beroepsgroep van strafrechtadvocaten over een veelheid aan gedragsrechtelijke vragen niet of nauwelijks uitgekristalliseerde standpunten bestaan.²⁰ Het volgende voorbeeld maakt inzichtelijk wat daarvan de gevolgen kunnen zijn.

Op 30 oktober 2023 deed de Raad van Discipline uitspraak in een zaak waarin een advocaat door de Deken werd verweten dat de kernwaarde onafhankelijkheid in het gedrang was gekomen doordat hij, samen met een kantoorgenoot, in een fraudestrafzaak zowel de als verdachte aangemerkte werkgever bijstond, als een viertal werknemers die op instigatie van het openbaar ministerie door de politie als getuigen zouden worden gehoord. De kosten van rechtsbijstand voor de getuigen werden door de BV van de verdachte betaald. Nadat bekend werd dat de desbetreffende advocaten óók de werknemers-getuigen bijstonden, besloot de officier van justitie om de verdachte de kennisneming van de processtukken in het

18. A.A. Franken, 'Traditionele waarden van de advocatuur en schuivende verantwoordelijkheden voor de raadsman: achtergronden bij een verhit debat', *DD* 2007/27.

19. I. van Domselaar, 'Professionele identiteit en beroepsethiek voor advocaten', *NJB* 2020/2975.

20. A.A. Franken & P.T.C. van Kampen, 'Strafrechtadvocaten na 18 september 2019', in: T. Kooijmans e.a. (red.), *Op zoek naar evenwicht. Liber amicorum Marc Groenhuijsen*, Deventer: Wolters Kluwer 2021, p. 249-250.

belang van het onderzoek te onthouden. Het namens de verdachte ingediende bezwaarschrift tegen deze beslissing werd door de rechter-commissaris ongegrond verklaard, vanwege het feit dat de verdachte en de nog te horen getuigen door dezelfde advocaten werden bijgestaan.

De Raad van Discipline kwam tot het oordeel dat de verhouding werkgever-werknemer en het feit dat de kosten van rechtsbijstand door de werkgever werden betaald, maakten dat de getuigen in een afhankelijkheidsrelatie tot de verdachte stonden. In dat geval kan geen sprake zijn van volledig parallelle belangen, aldus de Raad. Ondanks uitgebreide voorlichting, hadden de advocaten er niet vanuit mogen gaan dat de getuigen zich vrij zouden voelen om eventueel belastende verklaringen over de verdachte af te leggen in bijzijn van de advocaat die ook voor die verdachte optrad en wiens rekening door de verdachte werd voldaan. Daar komt bij dat in het geval van een opsporingsonderzoek in een strafzaak de raadsman, zeker in de beginfase, slechts een flauwe notie heeft van de omvang en de reikwijdte van dat onderzoek en nog niet goed zal kunnen inschatten of getuigen mogelijk van kleur zullen verschieten en verdachten worden. Het onder deze omstandigheden inschatten van (potentieel) tegenstrijdige belangen is volgens de Raad een schier onmogelijke aangelegenheid. Het dekenbezwaar werd dan ook in al zijn onderdelen gegrond verklaard.²¹

Door de advocaat werd hoger beroep ingesteld en op 17 januari 2025 kwam het Hof van Discipline tot een uitspraak. Het Hof benadrukt dat de vrije advocaatkeuze als uitgangspunt heeft te gelden en dat van dit fundamentele beginsel voor de rechtstaat niet lichtvaardig mag worden afgeweken. Vervolgens overweegt het Hof dat het bestaan van een duidelijke afhankelijkheidsrelatie niet per definitie betekent dat sprake is van (de schijn van) een tegenstrijdig belang. De advocaat moet er in die gevallen zorgvuldig op toezien dat iedere getuige te allen tijde zijn verklaringsvrijheid behoudt. Hij moet dat vooraf met zijn cliënten afzonderlijk bespreken en een en ander schriftelijk vastleggen. Of de belangen tussen de verschillende cliënten 'volstrekt parallel' zijn, geldt daarbij niet als criterium: het gaat erom of sprake is van (voorzienbare) tegenstrijdige belangen. Dit alles wordt niet anders door de onthoudingsbeslissing van de officier van justitie. De advocaat had het risico van een dergelijke beslissing immers vooraf met de verdachte besproken, die dit risico (kennelijk) heeft geaccepteerd. Onder de streep komt het Hof daarom tot de conclusie dat de advocaat niet tuchtrechtelijk verwijtbaar heeft gehandeld door in de strafzaak zowel de werkgever-verdachte als de werknemers-getuigen bij te staan.²²

21. Raad van Discipline Amsterdam 30 oktober 2023, ECLI:NL:TADRAMS:2023:203.

22. Hof van Discipline 17 januari 2025, ECLI:NL:TAHVD:2025:14.

De uitspraken van de Raad en het Hof van Discipline maken niet alleen pijnlijk duidelijk hoe kwetsbaar de strafrechtadvocatuur vanuit gedragsrechtelijk opzicht kan zijn, maar signaleren ook het daadwerkelijk ontbreken van een gezaghebbende stem vanuit de beroepsgroep. Na 30 oktober 2023 was de tuchtrechtelijke status quo ruim één jaar en twee maanden dat een advocaat niet mocht optreden voor zowel een verdachte-werkgever als diens werknemers. Dat leidde niet tot een publieke uitwisseling van gedachten over de reikwijdte en de gevolgen van deze nieuwe en in diverse opzichten verrassende tuchtrechtelijke lijn. Evenmin werd door de Nederlandse Orde van Advocaten (NOvA) of de NVSA gereageerd op deze ontwikkeling. Dat kan niet hebben gelegen aan het belangwekkende karakter van de uitspraak de Raad van Discipline: die raakte immers direct aan de fundamentele vrije advocaatkeuze en leidde bovendien tot nieuwe gedragsrechtelijke vraagstukken (hoe bijvoorbeeld om te gaan met gelijktijdige bijstand aan de vermeende leider en vermeende ondergeschikten van een crimineel samenwerkingsverband?).

4 TOT SLOT

Strafrechtadvocaten moeten actiever voorkomen dat de manier waarop invulling wordt gegeven aan het verlenen van rechtsbijstand een speelbal wordt van tuchtrechtelijk optreden en de (meer of minder geïnformeerde) mening van derden. De beroepsgroep zou de eigen weerbaarheid vergroten en zich steviger in de maatschappij positioneren door vanuit een intrinsieke motivatie op structurele basis van gedachten te wisselen en te discussiëren over gedragsrechtelijke vraagstukken die nog niet zijn uitgekristalliseerd. Dat kan op kleine en grote(re) schaal.

Sinds een aantal jaren is iedere advocaat verplicht deel te nemen aan zogenoemde kwaliteitstoetsen. Ingevolge art. 4.3b Verordening op de Advocatuur (Voda) kan de advocaat in dat kader deelnemen aan gestructureerd intercollegiaal overleg: overleg in een groep van ten minste drie en ten hoogste tien advocaten²³ gedurende ten minste acht uren per jaar. Tijdens dit overleg, waar Stijn zich voorstander van heeft getoond,²⁴ kunnen advocaten ethische dilemma's met elkaar bespreken. Nadeel is evenwel de kleinschaligheid en beslotenheid ervan, alsmede het feit dat gedragsrechtelijke vraagstukken tijdens het overleg überhaupt niet aan de orde hoeven te komen.

Op grotere schaal kan daarom worden gedacht aan het geven van een nieuw impuls aan een document dat in de vergetelheid lijkt te zijn geraakt: het Statuut voor de Raadsman in Strafzaken. Dit document, dat mede door Stijn werd opge-

23. Art. 13b aanhef en onder a Regeling op de advocatuur.

24. Franken & Smilde 2024, p. 215-216.

steld, beoogt de taak van de raadsman in het strafproces, inclusief de verplichtingen van de raadsman ten opzichte van zijn cliënt of derden (deel A) en de bevoegdheden die de raadsman moet hebben om zijn taak te kunnen uitoefenen (deel B) vast te leggen. Het Statuut heeft daarnaast een externe functie, in die zin dat het naar de buitenwacht toe aangeeft waar de raadsman in strafzaken voor staat, wat zijn taak en positie is, wat het belang daarvan is voor de samenleving en welke garanties de overheid moet bieden om een effectieve verdediging mogelijk te maken.²⁵

Ondanks de ogenschijnlijke importantie van dit document, speelt het Statuut feitelijk geen enkele rol in de dagelijkse praktijk van de strafrechtadvocaat. In de gepubliceerde tuchtrechtspraak werd er voor het laatst in 2012 een beroep op gedaan.²⁶ Dat is een gemiste kans, omdat het Statuut de strafrechtadvocaat handreikingen kan doen bij het oplossen van gedragsrechtelijke dilemma's (zie bijvoorbeeld Regel 11 en de toelichting daarop over tegenstrijdige belangen). Al in 2015 riep Stijn een volgende generatie van strafrechtadvocaten op om zich – met nieuw elan – te buigen over het Statuut en te onderzoeken of nieuwe ontwikkelingen, nieuwe bedreigingen en nieuwe ambities aanleiding geven tot schrapping, aanvulling of wijziging van de regels.²⁷ Daaraan is vooralsnog geen gevolg gegeven. Ik sluit deze bijdrage dan ook af met een herhaling van deze oproep. De bedoeling daarvan is niet om tot meer (vrijheidsbeperkende) regels te komen,²⁸ maar om aan de hand van het Statuut, op een zaak overstijgend en abstracter niveau stil te staan bij gedragsrechtelijke vraagstukken en om als beroepsgroep antwoorden te formuleren op de vele gedragsrechtelijke vraagstukken die vooralsnog onbeantwoord zijn gebleven. Dat komt niet alleen ten goede aan de weerbaarheid van de beroepsgroep, maar ook aan het beeld dat de buitenwacht heeft van (het gedragsrechtelijk kompas van) de strafrechtadvocaat. Het zou de strafrechtadvocatuur goed doen als het zich bij de evaluatie van het Statuut laat inspireren door de wijze waarop Stijn zijn bijdragen levert: beheerst, met kracht van argumenten en immer met oog voor de medemens.

25. Statuut voor de Raadsman in Strafzaken, p. 1-2.

26. Hof van Discipline 17 december 2012, ECLI:NL:TAHV:2012:YA4469.

27. A.A. Franken, 'Nawoord: enkele observaties naar aanleiding van het Statuut voor de raadsman in strafzaken', in: Th.O.M. Dieben, J.I.M.G. Jahae & P.T.C. van Kampen (red.), *Advocaat(-generaal). Liber amicorum Taru Spronken*, Deventer: Wolters Kluwer 2015, p. 397-401.

28. Zie G. Spong, 'Het nut of de noodzaak van een statuut', *Advocatenblad* 2004, p. 232-233.